
ARZU ƏHMƏD HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNAS ALİM – ABDULLA ŞAIQ

XX əsrin əvvəllərində özünün professional mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əsas simalarından biri də Abdulla Şaiq Talıbzadədir. Onun dövrü mətbuatda dərc olunan elmi və publisistik məqalələri, dərsliklər üçün yazdığı elmi oçerklər, “Xatirələrim” memuarı milli ədəbiyyatşünaslığın konseptual problemlərinin həllinə doğru atılmış birer addımlar, həm də qiymətli elmi məxəzlərdir.

Məlum olduğu kimi, A.Şaiqin çoxcəhətli fəaliyyəti pedaqoji işində mərkəzləşmişdir. 1906-1907-ci illərdə keçirilən Müəllimlərin I və II qurultaylarında dərsliklərin tərtibi işinin A.Şaiqə həvalə olunması ilə başlanan bu missiyanı ədib uzun illər davam etdirmişdir. Pedaqoji intibahın görkəmli nümayəndəsi (Y.Qarayev) A.Şaiq Azərbaycanda anadilli təhsilin əsasını qoyanlardandır. 1917-ci ildə çar hökumətinin “Məktəblərin milliləşdirilməsi” haqqında verdiyi qərarın ardınca A.Şaiq gizli şəkildə həyata keçirdiyi işi leqal şəkllə sala bildi. Lakin sözdə verilmiş

---

bu qərarı asanlıqla həyata keçirmək mümkün olmadı. Təhsildə milliləşmə bütünlüklə 1918-ci ildə - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində reallığa qovuşdu. A.Şaiqin rəhbərliyi ilə Bakı Realnı Məktəbinin bir sinfi milliləşdirildi. Tədrisən siniflərin sayı artırıldı və beləliklə təhsili ana dilində aparılan ilk məktəb – Şaiq Nümunə Məktəbi yarandı. Ana dilində tədris materialının məhdudluğu Şaiqi dərslik tərtibi işinə sövq etdi. 11 adda 30-a qədər dərsliyin müəllifi (və ya həmmüəllifi) olan ədib böyük enerji və ardıcıl əmək sərf edərək dərsliklər üçün nəzm və nəsr əsərləri yazdı, Avropa və rus ədəbiyyatından tərcümələr etdi, ədəbi-tarixi faktların araşdırılması, folklor materiallarının toplanması ilə məşğul olmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin faktlarının təqdim olunması üçün milli yazılı ədəbiyyatın haradan başlanması, hansı ədəbi mərhələlərdən keçməsi kimi konseptual məsələlərə münasibət bildirilməli, klassik və müasir ədəbiyyat dəyərləndirilməli idi.

Dövrün ədəbiyyatşünasları ilə yanaşı, Abdulla Şaiq də özünün ədəbiyyat tarixi konsepsiyası ilə ədəbiyyat tarixini yaradanlar cərgəsinə qoşuldu. Abdulla Şaiqin ədəbiyyat tarixi konsepsiyası Azərbaycan milli yazılı ədəbiyyatının mənşəyi və mərhə-

---

lə təsnifini, klassik ədəbiyyata münasibətini və müasir ədəbiyyata dair fikirlərini ehtiva edir.

Milli yazılı ədəbiyyatın mənşəyi məsələsində Abdulla Şaiq İ.Hikmət, M.F.Köprülü, F.Köçərli, Y.V.Çəmənəmənli və başqqa ədəbiyyatşünaslar kimi dil faktoruna əsaslanır. A.Şaiq M.P.Vaqif irsini milli yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı kimi əsaslandırır, həm də Vaqif poeziyasının bədii metodu haqqında fikir yürüdür. Doğrudur, Vaqif irsinin metodu məsələsi Şaiqin məqalələrində problem səviyyəsində qaldırılmasa da, o, şairin irsinin təbii, canlı, xəlqi xüsusiyyətlər kəsb etməsini yüksək qiymətləndirir və bunu şairin realist olması ilə əlaqələndirir. Lakin bu realizmin metod və ya meyil səviyyəsində olması Şaiqin bir ədəbiyyatşünas kimi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Sonralar A.Şaiq yeni bir faktla üzləşir və bu fakt onun yazılı ədəbiyyatın başlanğıcına dair fikirlərini, qısa müddətli olsa da, dəyişir: "Biz indiyə qədər ədəbiyyatımızı Vaqifdən başladığımız halda, bundan sonra Füzulidən daha əvvəl yaşamış Həbibidən başlayacağıq. Ədəbiyyatımızın tərəqqi və təalisi uğrunda çalışan və Həbib kimi dəyərli bir şairimizi aləmi-ədəbiyyata təqdim edən dəyərli şairimiz Salman Mümtaza təşəkkür və alqışlar".⁸

---

⁸A.Şaiq. Əsərləri. 5 cildə, IVc., Azərbaşr, 1977, səh.135-136

Göründüyü kimi, bir sıra yeni ədəbi-tarixi faktların üzə çıxarılmasında müstəsna xidmətləri olan Salman Mümtaz XV əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Həbib haqqında məlumat vermiş və bu, Şaiqin fikirlərində dönüşə səbəb olmuşdur. Bu istisna halı çıxmaq şərtilə bütün elmi fəaliyyəti boyu alim Vaqif poeziyasını milli yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı hesab etmişdir. Milli dilə, ədəbiyyata bağlılıq o qədər qüvvətli idi ki, yaradıcılığının ilkin dövrlərində Abdulla Şaiq fars, ərəb dillərində yazan orta əsrlər Azərbaycan şairlərinin əsərlərini milli ədəbiyyatımızın dəyərləri hesab etmir, onları fars ədəbiyyatı nümunələri adlandırır: "Doğrudur ki, Xaqani və Nizami kimi müqtədir şairlərimizin fars lisanında törətdikləri bədiələr şərəfi yenə də bizlərə rasedir. Lakin tarixi-ədəbiyyatımızın parlaq səhifələrində onların əsərləri heç bir yer tutmayacaq və nami-mübarəkləri ədəbiyyatımızı zینətləndirməyəcəyi təəssüf olunacaq şeylərdəndir".⁹ Qeyd edək ki, əslində klassik irsə belə subyektiv münasibəti təkə Şaiqin müləhizələrində görmürük. Analoji yanaşma F.Köçərlinin, İ.Hikmətin, M.F.Köprülünün ədəbiyyat tarixi konsepsiyasında da müşahidə olunur.

---

⁹A.Şaiq. Əsərləri. 5 cildə, IVc., Azərbaşr, 1977, səh.135-136

Abdulla Şaiqin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mərhələ təsnifatına dair mülahizələri dövrün ümumi ədəbi-elmi atmosferini əks etdirir. A.Şaiqə görə, ədəbiyyat özünün inkişaf mərhələsində üç dövr keçirmişdir: 1. Xalq ədəbiyyatı dövrü; 2. İxtilat, yəni qaynayıb-qarışma dövrü; 3. Təqlid və iqtibas dövrü.

H.Zeynallı, S.Mümtaz, B.Çobanzadə, Ə.Abid kimi A.Şaiq də xalq ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyatın təməli, bazisi hesab edir. O, islama qədər yaranmış ədəbiyyatı birinci ədəbi dövrə aid edir və bu dövrü "Xalq ədəbiyyatı dövrü" adlandırır. Şaiqə görə, ikinci ədəbi dövr islam dininin qəbul edilməsindən M.F.Axundzadə yaradıcılığına qədərki mərhələni əhatə edir. "İxtilat dövrü" adlandırdığı ikinci dövrü alim "təkamülə doğru ilk addım", "təkamül məktəbinin birinci sinfi" hesab etsə də, süni şəkildə yaradılmış bu mədəniyyəti saxta, şüursuz mədəniyyət adlandırır. Çünki bu dövrün ədəbiyyatını sənətkar ruhuna, qəlbinə dayanaraq yaratmamışdır. Ümumislamlar mədəniyyətini ədəbiyyat tarixində neqativ hal kimi qiymətləndirən alim belə qənaətə gəlir ki, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ətalətinin əsas səbəbi ərəb-fars mədəniyyətinin təsiri altında olması idi. Müəllif, eyni zamanda bu mədəniyyətin türk dilinin, mədəniyyətinin canlanmasına, tərəqqisinə

əngəllər törətməsi ilə yanaşı, türkcülük ideologiyası üzərində silinməz izlər buraxdığını da qeyd edir.

A.Şaiq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin üçüncü dövrünü "Təqlid və iqtibas dövrü" adlandırır və bu dövrü ictimai iş bölgüsünün ən yüksək dərəcəyə çatması, şəxsiyyətin formalaşması kimi xüsusiyyətlərlə səciyyələndirir. Alim bu dövrdə təqlidin iki istiqamətdə olduğunu yazır: rus məktəblərində təhsil almış, rus ədəbiyyatının təsiri altına düşmüş ziyalılar; M.F.Axundov, N.Nərimanov, N.Vəzirov, S.M.Qəni-zadə, Ə.Haqverdiyev və başqaları. İkinci istiqaməti Osmanlı ədəbiyyatını təqlid dövrünün şairləri Ə.Hüseynzadə, M.Hadi və başqaları təmsil edirlər.

A.Şaiqə görə, "Sabirlə Azərbaycan ədəbiyyatı tamamilə milliləşərək öz istiqamətini və istiqalətini bulmuşdur".¹⁰ Sabir yaradıcılığını ədəbiyyatımızda dönüş nöqtəsi hesab edən Şaiq onu "intibah dövrü şairi", "öz-özünə ədəbi bir dövr və aləm olan" şair adlandırdı. "Sabirə qədər ictimai məfkurəmizdən bəhs edən şairlərimiz yox dərəcəsində idi. Azərbaycan xalqı qaranlıq bir gecədə yolu qeyb etmiş olan bir səyyah kimi nəhayətsiz çöllərdə dolaşdığı zaman Sabir bir ülkər kimi parladı, xalqa həyat yollarını, öz haqqını və hüququnu, dost və düşmə-

---

¹⁰A.Şaiq. Əsərləri. 5cildə. IVc., Bakı, Azəməşr, 1977, səh.138

---

nini göstərdi və həyati-ictimaiyyətimizdə böyük bir inqilab vücudə gətirdi".¹¹

A.Şaiq ümumtürk mədəniyyətinin tədqiqatçısı və təbliğatçısıdır. Yaradıcılığının bütün istiqamətlərində türkçülük ideyasının ardıcıl təbliğatçısı kimi, dərslərinə seçdiyi ədəbi-tarixi faktlar da vahid, mənəvi, bölünməz Turan ideyasının əsaslarını təşkil edir. 1919-cu ildə nəşr olunmuş "Türk çələngi" dərslərinin mündəricatı Şaiqin ədəbi-bədii zövqündən, ictimai-siyasi baxışlarından xəbər verir: Əhməd Hikmətin "Dünya yaradılırkən", "Bir damla qan"; Ziya Göybalpın "Qızıl alma" əsərindən "Ərkənəqon", "Altun yurd" və "Türklük tufanı"; Əli Canib bəyin "Turanın yolu", "Qaval"; Əli Suadın "Böyük türk"; "Türk qanı", "Türk aləmi"; Ə.Hüseynzadənin "Türk dili"; "Çingiz xan", "Babur şah", "Şeyx Şamil"; H.Cavidin "Qız məktəbində", "Küçük sərsəri".

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı ədəbiyyatşünas alim kimi A.Şaiqin tədqiqat obyektinə olmuşdur. A.Şaiqin araşdırmalarında farsdilli ədəbiyyatı X.Şirvani, N.Gəncəvi, C.Rumi, Ö.Xəyyam təmsil edirlər. 1928-ci ildə nəşr olunmuş, müəllifləri H.Zeynallı, A.Muxsanlı, C.Əfəndizadə və A.Şaiq olan "Ədəbiyyat-

---

dan iş kitabı" dərslərinin "XIV-XIX əsrlər Azərbaycan və türk ədəbiyyatı" fəsiləri A.Şaiqin qələminə məxsusdur. İctimai faktoru əhəmiyyətli amil hesab edən alim orta əsrlər şairlərini öz dövrünün, mühitin zəminində işıqlandırmağı məqbul hesab edir. Bu metodoloji prinsiplə yanaşaraq o, Y.Əmrə yaradıcılığını sufizm elmi-fəlsəfi təlimi fonunda təqdim edir. "Sufilik – siyasi bir qayə izləyən, islam dinindəki məhdudiyətə və şəriət qanunlarındakı təzyiqa qarşı protest edən və bir çox digər məzhəblərin daşdığı mənəvi, fikri və siyasi qayəni az-çox təlimə çalışan bir məzhəbdir ki, sistem etibarilə teolojiyə-ilahiyəyə qarşı çıxmışdır".¹²

A.Şaiq təsəvvüfün bütün dinləri və insanları bir vəhdət kimi qəbul etmək, şeiri, musiqini təbliğ etmək kimi mütərəqqi cəhətlərinə diqqəti yönəltsə də, bu təlimin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında bir durğunluq, ətalət yaratdığını da qeyd edir. Sufi ədəbiyyatını o, sənətkarlıq baxımından zəif, nöqsanlı ədəbiyyat hesab edir, çünki sufilər şeirdən bir ideoloji vasitə kimi istifadə edirdilər. Sufiyənə şeirlərin nöqsanlı cəhətini, alim bir də, simvollarından, çətin ərəb-fars tərkiblərindən ibarət olan mürəkkəb dilində görürdü.

---

¹¹A.Şaiq. Əsərləri. 5 cild. IV c., Bakı, Azərənşr, 1977, səh. 140

---

¹²A.Şaiq. Əsərləri. 5 cild. IV c., Bakı, Azərənşr, 1977, səh. 263

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı A.Şaiqin tədqiqatlarında öz obyektiv, elmi qiymətini almışdır. A.Şaiqin İ.Nəsimi - "çox mütəəssib olan bu hürufi şairi bütün ilham və təəssürünü öz məsləkindən alaraq yazmışdır"¹³; "Xətai saray aristokratiyası ilə təəvvüf arasında duran bir şəxsiyyətdir. Bu cəhət ədəbi fəaliyyətində əks etdiyi kimi, siyasi və dini mücadilələrində dəxi açıq görünür"¹⁴; M.Füzuli "qəsidəçilik üçün yaranmamışdı və heç bir zaman qəsidə şairi ola bilməzdi. Zira ki, elmi ilə, fitri istedadı ilə yalnız əsrinə deyil, əsrlərə nüfuz edə bilmiş böyük bir istedad idi"¹⁵; "Vaqif azərbaycanlıların yabançı təsirdən qurtulan, öz mühitini canlı və səmimi duyğularla tərənnüm edən şairidir"¹⁶; "M.F.Axundov əsərlərində ictimai həyatın iki mühüm nöqtəsinə: yeni doğan kapitalizmin bir xəstəlik halına gətirdiyi xəsisliyə və əskilik qalığı olan mövhumatçılığa qarşı acı istehzayi qəhqəhələrlə üsyan və düşgün mülkədar sinfini gülünc bir tərzdə təsvir və tənqid edir"¹⁷ və s. qənaətləri müasir ədəbiyyatşünaslığın nəticələri ilə səsləşir.

¹³ A.Şaiq. Əsərləri. 5 cildə. IV c., Bakı, Azərəşr, 1977, səh. 275

¹⁴ A.Şaiq. Əsərləri. 5 cildə. IV c., Bakı, Azərəşr, 1977, səh. 277

¹⁵ A.Şaiq. Əsərləri. 5 cildə. IV c., Bakı, Azərəşr, 1977, səh. 288

¹⁶ A.Şaiq. Əsərləri. 5 cildə. IV c., Bakı, Azərəşr, 1977, səh. 225

¹⁷ A.Şaiq. Əsərləri. 5 cildə. IV c., Bakı, Azərəşr, 1977, səh. 331

A.Şaiq bir sıra məsləkdaşlarının ilk bioqrafıdır. M.Ə.Sabir, Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət və digər müasirlərinin tərcümeyi-hal və yaradıcılıq faktları ilk dəfə A.Şaiqin dərsliklərində təqdim olunmuşdur.

Abdulla Şaiqin fars, ərəb və rus dillərinə mükəmməl şəkildə yiyələnməsi, mütaliəli bir ziyalı olması onun bir ədəbiyyatşünas kimi tədqiqat obyektinə geniş spektrli yanaşmasına zəmin olmuşdur. Hələ məktəb yaşları çatmamış balaca Şaiq atası Axund Mustafa Talıbzadənin dərs dediyi Tiflis Ruhani məktəbinə gedir və orada rus dilini öyrənir. 1893-cü ildən 1900-cü ilə kimi – dünyagörüşünün formalaşması ərəfəsində Xorasanda əslən ərədbilli, İstanbulda, Misirdə təhsil almış mütərəqqi görüşlü ziyalı Yusif Ziyanın məktəbində təhsil alması Şaiqin fars dilinə yiyələnməsi, həm də bir sıra fənləri öyrəməsi ilə nəticələnir. 1901-ci ildən etibarən Bakı məktəblərində müəllim kimi fəaliyyət göstərən ədib həmkarı V.Miskeviçusun yardımı ilə ruscasını daha da təkmilləşdirir. 1903-cü ildə qəzetdə çıxan elanla rus və Avropa müəlliflərinin əsərlərindən ibarət kitabxanayı satın alan Şaiq bu zəngin xəzinəyə sahiblənir. Bütün bunlar Abdulla Şaiqin tədqiqatlarına fakt zənginliyi, faktlara yaradıcı münasibət və polemik ruh, həm də elmi əsalar əlavə edir. O, ədəbiyyatşü-

---

nas kimi geniş miqyaslı ümumiləşdirmələr aparır, Qərb və Şərq sənətkarlarını müqayisə edir. Şaiqin elmi əsərlərində Cavidlə Sabir, Cavidlə M.F.Axundzadə, Füzuli ilə Nəfi, Ş.Təbrizi ilə Sokrat, Xəyyamla Volter müqayisə olunurlar. "Qərb alimləri Xəyyamı Volterə bənzətmək və onu da Volter kimi ateist, dinsiz göstərmək istəyirlər. Xəyyamda Volteri andırır bir şey olsa-olsa istiqlali-fikir, cəsarəti-bəyan və təəssübə qarşı büğz və kin, ədlə, insana məhəbbət kimi övsafdır. Lakin Xəyyam Volter qədər dinsiz deyildir. Xəyyamı Lukresiyə bənzətmək də doğru deyildir. İki də zəka və istedadın tərəqqisinə mane olan təəssüb zəncirlərini qırmaq istəmiş, bu cəhətdən bir-birinə bənzərlərsə də, aralarında fərq böyükdür... o adi rəbiyyundan deyil, böyük məsələləri həll etməklə uğraşan böyük şəkkakdır. Lukresi isə şübhə etməz, büsbütün inkar edər".¹⁸

Bu, romantik tənqidin estetik prinsiplərindən biri idi: sənətkarların məziyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün onları müqayisə etmək. Xatırladaq ki, Ə.Hüseynzadənin "Tolstoyçuluq nədir?" məqaləsi də analoji prinsip üzərində qurulub. A.Şaiqi romantik tənqiddə bağlayan təkcə bu deyil. Akademik Ə.Mirəhmədov A.Şaiq yaradıcılığını formal, üslubi əla-

---

mətlər baxımından romantizmə, fikir, ideyaca realizmə daha yaxın hesab edir. Lakin ədəbi görüşlərində o, romantizmə daha yaxındır. Bədii yaradıcılıq metodunu seçməzdən əvvəl A.Şaiq fitrətən romantikdir və bu onu bütün yaradıcılığı boyu müşayiət etmişdir. Romantik düşüncə tərzini istər tədqiqat obyektini seçməndə, ona münasibətində, istər fikir və mülahizələrində özünü göstərir. Əslində, akademik M.Cəfərin dediyi kimi, romantizm və realizm arasında Çin səddi olmamışdır. Bu fikir cərəyanlarının hər ikisi real həyatı əks etdirir. Fərq isə həyatı əks etdirmə üsullarındadır. Romantizm oxucunun qarşısına milli zəmində problem qoymur, onun diqqətini bəşəri məsələlərə yönəldir. Romantizm həyatın fotosuratını vermir, həqiqəti rəmzlər vasitəsilə, oxucunu düşündürə-düşündürə təqdim edir. A.Şaiq H.Cavidin "İblis" əsərini onun bütün əsərləri içərisində "ən həyatı və realist əsər" adlandıranda, şübhəsiz, əsərin bədii yaradıcılıq metodunu nəzərdə tutmurdu. Bu, romantik əsərə romantik tənqidin yanaşması idi.

Ədəbiyyatın ictimai təsir qüvvəsini, didaktik-əxlaqi rolunu əhəmiyyətli amil hesab edən alim tarixdə yaşayacaq ölməz sənətkarlardan və onların əsərlərindən danışarkən, ilk növbədə, romantik şairlərin adını çəkir və bədii əsərin təsir qüvvəsini əsl romantik kimi şərh edir: "Ədəbiyyatın ən böyük əhəmiy-

---

¹⁸A.Şaiq. Əsərləri. 5 cild. IV c., Bakı, Azərneşr, 1977 s. 222

---

yəti onun insanlarda yüksək bir qayə və ideal doğurmasından ibarətdir. Şübhəsiz ki, osmanlı şairlərindən Əbdülhəq Hamid, Azərbaycanımızda Hüseyn Cavidin əsərlərinin bu xüsusda cəmiyyət üzərində böyük əsər və nüfuzu vardır. Bu kimi nəfis əsərlər cəmiyyəti sönük və adi həyatdan tamamilə uzaqlaşdıraraq yüksək bir ideala, ülvi bir həqiqətə sövq edir. Şairlər həyatda laqeyd gözlərin görmədiyi, adi qafaların düşünmədiyi bir çox həqiqətləri kəşf edir”.¹⁹

A.Şaiq özü isə bu iki ideya cəbhəsindən heç birində olmadığını, özünəməxsus yol tutduğunu “Xatirələrim”ində yazır: “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində C.Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Məhəmməd Hadinin və Müznibin lisanına ciddi hücumlar yapır və kəskin məqalələri ilə dili təmizləməyə, sadələşdirməyə çalışırlar. Fəqət “Molla Nəsrəddin”in dili sadə və anlayışlı olmaqla bərabər, cümlə quruluşu cəhətindən rus və ərəb qramerinin müəyyən təsiri vardır. Hər iki tərəfdən nöqsanları açıq-açığına gördüyüm üçün iqtidar və istedadım daxilində heç bir təsirə qapılmadan əsərlərimi sadə, anlayışlı, həm də ədəbi bir dildə yazmağa çalışırdım. Nə qədər müvəffəq ola bildiyimi bilməyirəm, onu hər halda alim münəqqidlərimiz təyin edər”.²⁰

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin dilinin sadəliyini qiymətləndirən Şaiq, bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik quruluşunda müəyyən nöqsanların mövcudluğunu da inkar etmir. Alim diqqəti məsələnin nəzəri tərəfinə yönəldir: “Mirzə Fətəli ilə başlayan mənsur ədəbiyyatımız da, cümlə quruluşu etibarilə, dilimizə rus-Avropa təsiri gətirdi. Bu təsiri Mirzənin əsərlərindən artıq bu ədəbi məktəbin müqəllidlərindən olan Nəcəfbəy Vəzirov, Haqverdiyev, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə və başqalarının əsərlərində açıq və aydın görmək olar. Bu təsir rus-Avropa dillərindən deyil, sərfi dillərdən sayılan və “inkisari” dillər zümərəsindən olan ərəb, fars və başqa dillərin təsiri idi... Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini gözəlcə bilməyən bəzi köhnə ziyalılarımızla bəzi ruhanilərin dili quruluş etibarilə bir-birindən ayrılmırdı: çünki ərəb, fars və rus dili nəhvi quruluş etibarilə bir-birinə yaxındır”.²¹

“Dil mədəniyyətin açarındır”, “Lisanı mükəmməl surətdə islah olmuş bir qövmin milliyyətini, qövmiyyətini nə zaman və nə də heç bir silah məhv etməyə qadir olmaz!”, - deyən Şaiq dilin cilalanmasında və inkişafında dilçilərlə yazıçıların rolunun əhəmiyyətinə toxunur. A.Şaiq Puşkinin rus ədəbiyyatı

---

¹⁹A.Şaiq. Əsərləri.5cilddə. IVc., Bakı, Azərənşr,1977, səh. 162

²⁰A.Şaiq. Əsərləri.5cilddə. Vc., Bakı, Azərənşr, 1978, səh.307

---

²¹A.Şaiq. Əsərləri.5cilddə. IVc., Bakı, Azərənşr,1977, səh. 357

---

tarixində böyük mövqeyə sahib olmasını bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, zəngin ədəbi dil yaratması ilə əlaqələndirir. O yazır: “Bütün klassik rus yazıçıları dil üzərində ömürləri boyu işləmiş, özlərinə məxsus dil və üslub yaratmışlar. Bir vəhdət təşkil edən dil və üslub hər görkəmli və bacarıqlı yazıçının imzasıdır. Halbuki bizim yazıçılarımızda belə deyil, onların dil və üsubu bir-birindən seçilmir”.²²

A.Şaiqə görə, hər bir dil iki yerə ayrılır: ümumxalq danışığı dili və ədəbi dil. Müəllifin dilində birinci – el dili, ikinci isə “ədib və şairlərin əsrlərcə hüsulə gətirdikləri mükəmməl ədəbi lisan” kimi ifadə edilir. Ümumxalq dilini “təbii Allah vergisi”, “haqq-taala həzrətlərinin bizə bəxş etdiyi qiymətsiz, ən böyük bir nemət” adlandıran Şaiq dilimizin potensial imkanlarından, zənginliyindən hərarətlə danışaraq xalq ədəbiyyatı nümunələrindən örnəklər gətirir. Dilimizin leksik-semantik xüsusiyyətlərini əyani nümunələrlə təsdiq edərək, onun az sözlə böyük məna ifadə etmək imkanına – lakonikliyə malik olmasından iftixarla danışır:

“Ay gedər batan yerə,
Mələklər yatan yerə,

---

²²A.Şaiq. Əsərləri. Scilddə. IVc., Bakı, Azəməşr, 1977, səh. 307

Sinəmi nişanə qoydum
Yar oxun atan yerə.

İnsaf üçün, bu sözlərdəki lətafət inkar olunacaq şeylərdənmi? Məşuqəsi uğrunda nə qədər fədakar bir aşiq olursa, olsun, qəlbindəki hissiyyatınım tərcümanı olan bu sözlərdən artıq nə söyləyə bilər?"²³

Pedaqoq, yazıçı, dilə və ədəbiyyata dair dərslərin müəllifi olaraq A.Şaiqin dilə həssas münasibəti tamamilə labüddür. Bütün həyatını ana dilinin saflığına və təkmilləşdirilməsinə həsr etmiş ədibin ədəbi-bədii irsi və elmi-nəzəri yanaşması ilə bu işdə böyük xidmətləri vardır. Uzun illərin pedaqoji təcrübəsi, ədəbi istedadı, yazıçı qələmi imkan verirdi ki, A.Şaiq ana dilinin inkişafı yönündə, bütün dövrlər üçün aktual ola biləcək altı bəddən ibarət səmərəli təkliflərini irəli sürsün: 1. Ana dilimizdə müqabil olmayan, çoxdan bəri dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış olan kəlmələri dilimizdə saxlamalı; 2. Xalqımızın dilində işlənməkdə olan kəlmələri toplamalı və istifadə etməli; 3. Müqabil olmayan yeni kəlmələr yaratmalı. Yeni kəlmələr yaratmaqda şəkilçilərin böyük əhəmiyyəti olduğundan onların xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olmalı; 4. Qəbul

---

²³A.Şaiq. Əsərləri. 5cildə. IVc., Bakı, Azərənşr, 1977, səh. 120

---

edilmiş kəlmələri xalqın malı etmək məqsədi ilə kitab şəklində çap etməli; 5. Yazıcılarımızla dilçilərimizin arasında sıx əlaqə yaratmalı, tez-tez onların dilə aid müştərək yığıncaqlarını çağırmalı; 6. Dilçilərimizin yaradıcılıq inkişafına xüsusi diqqət yetirməli.

A.Şaiq Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması və təbliği işinin fəallarından olmuşdur. O, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatı arasında tarixi və məntiqi bağlılığı təsdiq edən, həm də folklorumuz haqqında ilk elmi məqalələrdən birini yazan müəlliflərdəndir. Bu istiqamətdə ədəbi ictimaiyyətdə onun nəzəri, həm də əməli fəaliyyəti bəllidir. Xatirələrindən oxuyuruq ki, müəllim işlədiyi zamanlar A.Şaiq yay tətilinə çıxan şagirdlərinin hər birinə dəftər verər, əyalətlərə getdikdə yaşlı insanlardan folklor nümunələri toplamağı həvalə edərmiş. Eyni zamanda, ədib Bakıya İrandan işləməyə gəlmiş hambalları evinə dəvət edər, onlara süfrə açdırar, söhbətlərini yazıya almış. A.Şaiqin Ş.Əfəndizadə ilə birlikdə hazırlayıb tərtib etdiyi, 1926-cı ildə nəşr edilmiş "Bayatılar" kitabı da Azərbaycan folkloruna böyük bir töhfədir.

Bir tənqidçi kimi mövqeyini qoruyan, elmi obyektivliyə hər zaman sadıqlığı ilə yadda qalan A.Şaiq marksist metodologiyanın əsiri olmamış, so-

---

sioloji tənqiddən uzaq olmuşdur. Tənqid onun üçün sənətin və sənətkarın qiymətləndirilməsində ən etibarlı, ən dürüst yoldur. Bunu Şaiqin sözləri də təsdiq edir: "İntiqad mətbuatın ələyidir. İntiqadın lisan və ədəbiyyata nə qədər böyük faydası olduğunu bildiyimdən təqdir edərəm. Lakin intiqad haqlı, yerli və nəzakət dairəsində olmalıdır ki, qarelərə faydası toxunduğu kimi, mühərrirlər də səhv və xətalarında qənaət hasil edərək istifadədə bulunsunlar"²⁴

A.Şaiq tənqidinin məziyyətlərini ehtiva edən "Cavidin "İblis" nam hailəsi haqqında duyğularım" məqaləsi əsərin təhlilində ən yaxşı nümunələrdəndir. Qeyd etdiyimiz kimi, Şaiq romantik əsərlərin daha dolğun, daha əhatəli təhlilini sərgiləyirdi. Dövrümüzədək cavidsünaslar, "İblis" tədqiqatçıları ədibin həmin məqaləsinə istinad edir, mübaligəsiz demək olar ki, oradakı fikirləri davam etdirirlər. "Cavidin "İblis" nam hailəsi haqqında duyğularım" məqaləsi əsər haqqında yazılan ilk resenziyalardan biri olmaqla yanaşı, faciə janrı barədə nəzəri məlumatları əks etdirən ilk elmi məqalələrdən biridir. Burada "hailə" adlandırılan faciə janrının faciəvi qəhrəman, konflikt, zavyazka, razvyazka kimi komponentlərinin şərhə verilir və bu nəzəri bilgilər "İb-

---

²⁴A.Şaiq. Əsərləri. 5cildə. IVc., Bakı, Azərneşr, 1977, səh.131

---

lis" pyesinə tətbiq edilir: "Hailə" dram tərzində yazılan bir əsərdir ki, baş qəhrəmanları ağıl, hiss və iradəcə digər şəxslərdən ayrılaraq ümumi şərt və qanunları parçalaya biləcək kəskin bir iradə və istedadla malik olurlar. Bu kimi şəxslərin ruhunda təbii olaraq müəyyən şərtlər və təsirlər daxilində elə bir hal doğur ki, məslək və ideyasına qarşı olan şəxslər və şərtlərlə çarpışmağa məcbur olur... Qəhrəman qarşısındakı təhlükəni bütün dəhşəti ilə dərk edir. Lakin varlığı ilə bağlı olduğu yüksək müqəddəs amallar uğrunda bu təhlükələrə atılmaqdan, hətta lazım olarsa, həyatını belə qurban verməkdən çəkinmir".²⁵

"İblis" faciəsində dram nədən ibarətdir? – sualını qoyan məqalə müəllifi əsərdə iki istiqamətdə - Ariflə onun ideyasına zidd olan mühit və şəxslər arasında və Ariflə Rəna arasındakı konfliktin olduğunu bildirir. A.Şaiq "İblis"dəki Xavər və Rəna obrazlarını türk qadınlarını təmsil edən sevimli tiplər, "ağlı və qəlbi, hissi və düşüncəsi bir olan qadınlar", "bəşəri və milli qayə daşıyıcıları" kimi səciyyələndirir. O, Cavidə haqsız tənqid edənlərə: "Hər cinayət qadın cinayətidir", - deyən Cavidə qadınlıq düşməni kimi tələqqi edənlər bu qadın tiplərini, hələ Xavəri

---

²⁵A.Şaiq.Əsərləri.5cildə. IVc., Bakı, Azərənşr,1977, səh.180

---

gördükdən sonra yenədəmi fikirlərində israr edəcəklər?"²⁶, - deyərək böyük dramaturqu dəstəkləyir.

Faciəni əhatəli şəkildə təhlil edən A.Şaiq "İblis" barəsində fikirlərinə uğurlu bir müqayisə və ümumiləşdirmə apararaq son verir: "Cavid də Jan Jak Russo kimi demək istəyir ki, "kainatda hər şey gözəl yaranmış, hər şeyi fənalasdıran insanlar və onların kirli əlləridir".²⁷

Azərbaycan fikir tarixinə çoxcəhətli yaradıcılığı ilə böyük töhfələr vermiş Abdulla Şaiq ədəbiyyatşünas alim kimi səmərəli işlər görmüş, ədəbiyyat tarixçisi, nəzəriyyəçi və tənqidçi kimi milli ədəbiyyatın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

---

²⁶A.Şaiq.Əsərləri.5cildə. IVc., Bakı, Azərənşr,1977, səh.191

²⁷A.Şaiq.Əsərləri.5cildə. IVc., Bakı, Azərənşr,1977, səh.191